

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СУЧАСНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ОСВІТИ

БЕССАРАБ А.О.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПІДГОТОВКИ АПАРАТУ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗАСВОЄННЯ ЗНАТЬ НАВЧАЛЬНОГО ВИДАННЯ

На сьогодні існує ґрунтовна науково-теоретична база, присвячена дослідженню теорії підручника. Так, В.П. Беспалько розглядає підручник як інформаційну модель педагогічної системи, показує методи аналізу навчального тексту, визначає принципи дидактичної підготовки змісту підручника, вказує на необхідність діагностично поставленої мети [2]. В.Г. Бейлінсон називає підручник основним арсеналом освіти. Він виділяє логічну й емоційну культуру навчальної книги, визначає методи її аналізу та конструювання [1]. П.Г. Буга формулює науково-методичні вимоги до підручника, надає практичні рекомендації щодо його структури та змісту, дає відповіді на питання, що виникають при створенні й випуску навчальної літератури, у тому числі авторського права, бібліографічного та методичного характеру, конструювання книг [3; 4; 5]. М.І. Тупальський розкриває сутність процесу створення підручника для вищої школи, його місце в системі навчання, критерії якості підручника та методи їх оцінювання, вказує на риси, які повинен мати автор підручника [13]. І.Я. Лернер, В.В. Краєвський, В.Н. Столетов досліджували дидактичні основи підготовки змісту підручника [9]. Н.А. Ошуєва займалася теорією створення підручника для заочної освіти [11]. А.А. Гречихін, Ю.Г. Древе розробили принципи побудови, створення й експлуатації електронного підручника, дослідили особливості використання чинних міжнародних і російських стандартів видавничої та бібліографічної діяльності, надали типологію вузівської навчальної книги [7]. Спроби написання книжок, які допомагали б авторам навчальної літератури, робили В.Г. Бейлінсон [1], В.П. Беспалько [2], П.Г. Буга [3; 4; 5], Д.Д. Зуєв [8], Л.П. Середа, В.С. Павленко [12] та ін.

Усі елементи та підсистеми сучасного підручника спрямовані на отримання кінцевого результату навчання – повне засвоєння навчального матеріалу, набуття вмінь і навичок у використанні здобутих знань для розв'язання практичних завдань у конкретних галузях науки, техніки, мистецтва тощо. Велику роль в організації засвоєння відіграє те, як подано текст, якою є мова викладу навчального матеріалу. У сучасному навчальному виданні недостатньо презентувати лише навчальну інформацію, його потрібно наситити елементами, домінанти функції яких полягають в організації засвоєння навчального матеріалу. Воно має містити елементи, які допоможуть студентові легко орієнтуватись у книжці й засвоювати навча-

льний матеріал, використовуючи позатекстові компоненти, зокрема ілюстрації, тобто на основі образного мислення. Позатекстові компоненти в навчальній книзі поділяються на три підсистеми: *апарат організації засвоєння навчального матеріалу*; *апарат орієнтування у книзі*; *ілюстративний матеріал* [12].

Мета статті – розкрити теоретико-методологічні основи підготовки апарату організації засвоєння навчального матеріалу у навчальному виданні.

Апарат організації засвоєння навчального матеріалу – структурний компонент підручника (навчального посібника), який активізує та спрямовує пізнавальну діяльність студентів на опанування дисципліни.

Організаційною підвалиною засвоєння студентами знань у процесі роботи з підручником (навчальним посібником) є насамперед сам навчальний текст. Не тільки логіка викладу матеріалу, що покликана заволодіти увагою студента, не тільки образна, виразна мова, а й структурування текстів, введення текстових проблемних ситуацій має допомогти викладачеві в активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів.

Головне призначення апарату організації засвоєння в навчальному виданні можна визначити так: *навчити студентів учитися.*

До апарату організації засвоєння належать:

- інструктивно-методичні матеріали, що містять: інструктивно-методичну передмову до навчального видання та до окремих розділів; зразки дій і розв’язання задач (у тому числі роботи з різними видами літератури, приладами, обладнанням, пристроями; пам’ятки; відповіді; інструкції); вказівки до виконання навчальних завдань; поради та вказівки щодо самоосвіти;

- таблиці для організації засвоєння;

- питання-завдання різних видів;

- вправи для організації самостійних робіт, які необхідні для засвоєння навчального матеріалу й формування вмінь, що розвивають мислення;

- підписи до ілюстрацій, що допомагають правильно сприймати ілюстративний матеріал, розуміти його, запам’ятовувати та застосовувати, забезпечують зв’язок наочно-образного й логічного мислення під час розв’язання пізнавальних і прикладних завдань, а також полегшують виконання самостійних робіт з ілюстративним матеріалом;

- виділення в тексті та інших структурних компонентах навчальної книжки.

Апарат організації засвоєння – компонент навчального видання, який найшвидше розвивається, оскільки від його якості залежить дієздатність підручника.

Розглянемо кожний елемент апарату організації засвоєння.

Інструктивно-методичні матеріали. У цій підсистемі найпоширенішою частиною є інструктивно-методична передмова. Головне її призначення полягає в тому, щоб наголосити на правилах користування книжкою, на інструментах оволодіння навчальним матеріалом.

Зразки дій і розв'язання задач необхідні для конкретизації й чіткого розуміння мети навчальної роботи, для планування та вибору засобів досягнення мети, отримання найкращих результатів навчання. Найпоширеніше цей вид інструктивно-методичних матеріалів використовують у навчальних виданнях за кордоном. В американських підручниках, незалежно від належності до певної предметно-типологічної групи, широко використовують *поради-вказівки*, де можна швидко знайти зразок певних дій та розв'язання задач.

Таблиці. У навчальних книжках не всі таблиці відносять до апарату організації засвоєння. Інколи у вигляді таблиць оформлений матеріал основного тексту. Такі таблиці виконують інформаційну функцію й містять відомості: довідкові, статистичні, основні правила, формули, системи одиниць, коефіцієнти тощо.

Однак є таблиці й іншого виду. Вони також несуть певну інформацію, але їх головне призначення не предметно-змістове, а організаційно-процесуальне. Такі таблиці підказують студентам способи роботи з навчальним матеріалом, що відіграють важливу роль в організації засвоєння. Сама форма таблиці набуває тут великого значення, є необхідним засобом оволодіння методами наукового мислення та раціональної організації навчальної діяльності. Ці таблиці поділяють на *три групи*. До *першої* належать таблиці, що полегшують студентам, насамперед, засвоєння і запам'ятовування матеріалу. Таблиці *другої* групи структурують навчальний матеріал за логікою, відмінною від тієї, що застосовувалася. Це систематизаційні, узагальнювальні та інтеграційні таблиці. Вони дають студентам змогу набутти складних навчальних умінь, а самі постають як еталон їх здійснення.

Таблиці *третьої* групи мають характеристики, що відповідають таблицям перших двох груп, але їх коригують, доповнюють і навіть складають самі студенти.

Отже, таблиці – це структурний елемент, у яких шляхом спеціального розташування матеріалу слід зробити наочним співвідношення двох чи кількох понять, цифр, слів з метою глибшого засвоєння змісту, на основі його зіставлення, систематизації та узагальнення.

До апарату організації засвоєння відносять також питання-завдання. Розгляньмо їх детальніше.

Питання-завдання. Це один з найпоширеніших елементів апарату організації засвоєння. Вони є тим механізмом, що змушує працювати й цілеспрямовано взаємодіяти всі інші структурні компоненти.

Питання та завдання (для самоперевірки та контролю засвоєння знань) у навчальній книзі дають змогу забезпечити більш ефективно опрацювання студентом навчального матеріалу під час самостійної роботи. Такі контрольні питання та завдання, що розміщуються наприкінці кожної структурної частини книги (розділу, параграфа), мають сприяти формуванню практичних прийомів і навичок логічного мислення.

Необхідно пам'ятати, що методично правильно сформульовані питання та завдання є запорукою того, що процес засвоєння знань у ході са-

мостійної роботи з книгою приведе до їх практичного застосування. У ході виконання контрольних завдань бажано передбачити використання обчислювальної техніки, аудіовізуальних засобів навчання, забезпечити умови обов'язкового використання нормативної та довідкової літератури.

Під час написання навчальних книг необхідно орієнтувати студента на активну пізнавальну діяльність, самостійну творчу працю та вміння розв'язувати задачі. У кожному підручнику, посібнику мають бути приклади, питання, задачі.

Класифікують питання-завдання за кількома ознаками: призначенням; визначенням структурного елемента навчальної книги, який вони обслуговують; мірою забезпечення взаємодії певної навчальної книги з іншими навчальними виданнями; рівнем забезпечення їх логічної послідовності та кількісних показників. До цих ознак належить і розташування питань-завдань: перед текстом розділу (параграфу), в середині його чи в кінці. Де розташувати питання й завдання – проблема принципова і непроста. Традиційно їх розміщують у кінці параграфу. Інколи – наприкінці розділу і зовсім рідко – в кінці підручника, що послаблює систематизаційну та інтеграційну функції підручника, ускладнює підсумкове повторення, знижує рівень узагальнення навчального матеріалу.

Докорінно змінюється структура навчального матеріалу, якщо питання й завдання вмістити на початку параграфу, розділу. Вона набуває характеру розробки та конкретизації програми діяльності, яка передує роботі, створенню проблемних ситуацій, встановленню міжпредметних зв'язків тощо. Якщо питання-завдання розміщені в середині розділу, то вони спрямовують хід вирішення навчального завдання, активізують засвоєні знання та вміння для оволодіння новими. Отже, місце розташування питань-завдань – це ознака, що певною мірою характеризує тип навчальної книжки, рівень її ефективності.

Питання-завдання завжди бажано будувати в певній послідовності: а) *опис*; б) *порівняння*; в) *пояснення*; г) *самостійний висновок*; д) *застосування знань, умінь в інших умовах і для розв'язання нових завдань*. Інколи із цього ланцюга можна вилучити якусь ланку, але логічну послідовність завжди бажано аналізувати й обґрунтовано проектувати. Її забезпечення – це і доступність навчання, і ефективність організації засвоєння всього навчального матеріалу.

Контрольні запитання для самоконтролю знань дають студенту можливість оперативно оцінити свою обізнаність з певної теми й визначити рівень підготовленості до вивчення наступної теми.

Контрольні запитання мають бути спрямовані на вирішення таких завдань:

- перевірка розуміння понятійного апарату навчальної дисципліни;
- відтворення фактичного матеріалу;
- розкриття причинно-наслідкових, часових та інших зв'язків;
- виділення головного, порівняння, доказ, конкретизація;
- узагальнення та систематизація знань.

До складу методичних рекомендацій з вивчення курсу повинні бути включені контрольні питання як репродуктивного, так і творчого характеру.

Правила складання питань

Фахівці вважають питання найбільш ефективним засобом вимірювання складності й розуміння навчального тексту.

Зміст питань

1. Розуміння фактів, їх зв'язків та узагальнень. Рекомендується така послідовність:

- відтворення фактичного матеріалу;
- розкриття причинно-наслідкових, часових та інших зв'язків;
- узагальнення та систематизація знань.

Ця послідовність відповідає логіці засвоєння знань, тому вона обгрунтована й психологічно.

Спочатку йдуть легші запитання, які ніби підбадьорюють студентів, допомагають їм працювати з більшою віддачею. Важливо також, що наведена послідовність питань дає змогу охопити різні аспекти засвоєння змісту.

2. Розуміння на всіх рівнях. Такі питання слід складати так, щоб зберігалася певна пропорція щодо розуміння:

- слів;
- речень;
- уривків тексту;
- тексту в цілому.

Питання буде тим складніше, чим більший уривок тексту слід зрозуміти й узагальнити, щоб відповісти на нього. Обсяг такого уривку тексту є важливим показником складності питання й за ним слід урівнювати питання, які складаються до різних частин навчального тексту.

При цьому бажано, щоб на питання не можна було відповісти прямою цитатою з тексту.

3. Необхідно складати репродуктивні й творчі питання в певній пропорції. Навчальні тексти не лише узагальнюють знання, а й розвивають мислення студентів. Виконання останньої функції перевіряється за допомогою творчих питань: на виявлення головного, порівняння, узагальнення, доведення, конкретизацію тощо. Визначаючи характер питання, варто вивчати також зміст тексту підручника, оскільки узагальнювальне питання є репродуктивним, якщо це узагальнення подано в тексті.

4. Необхідно складати незалежні питання. Якщо відповідь на одне питання можна знайти в іншому, то студент не стане читати текст підручника, навчального посібника тощо.

5. Не можна ставити питання, для відповіді на які немає матеріалу в тексті підручника, навчального посібника тощо.

Оформлення питання

1. Ставте точні, ясні й короткі питання. Це дає змогу забезпечити їх розуміння. У питаннях не повинно бути незнайомих слів, складних конструкцій, зайвих деталей, але водночас вони мають бути однозначними. Пи-

тання краще складати у стверджувальній формі, тому що вона легша для розуміння, ніж заперечна.

2. Не повторюйте в питаннях словосполучення з тексту. Таке питання вже показує, яким реченням можна дати відповідь. На такі питання можна правильно відповісти й без глибокого розуміння навчального тексту.

3. Уникайте в питаннях узагальнювальних слів (усі, завжди, ніхто, ніколи тощо), а також невизначених слів (зазвичай, іноді, часто тощо). Твердження з узагальнювальними словами зазвичай є неправильними, а з невизначеними словами – правильними. Тому на питання з такими словами легко відповісти.

4. Пишіть до питань альтернативні відповіді. Недолік питань з альтернативними відповідями в тому, що вони не дають змоги простежити й оцінити хід думок того, хто відповідає, і правильну відповідь можна вгадати. Проте добре складені питання з вибірковими відповідями дають змогу перевірити знання й хід думок студентів, ставлять їх перед проблемою вибору, активізують розумову діяльність, економлять багато часу при оцінюванні відповідей.

5. Складайте питання, на які можна відповісти коротко. Чим коротша відповідь, тим легше її оцінити й тим об'єктивніша оцінка.

6. Для складання питань можна скористатися наведеною нижче таблицею.

Таблиця

Стандартні мовні звороти для різних типів питань

Тип питання	Стандартний мовний зворот
1. Питання нейтрального характеру	Дати визначення поняття "..." Перелічити види (типи, приклади) Опишіть метод (призначення, стан) Дайте характеристику... Яку назву має... Яке призначення...
2. Питання, які активізують: - ті, що передбачають аргументацію - ті, що характеризують склад, структуру, особливості	Обґрунтуйте необхідність (актуальність, роль, місце, значення...) У чому сутність... Чим викликана необхідність... Від чого залежить... Оцініть надійність (імовірність, здатність, перспективи...) Вкажіть склад... Виділіть елементи складу... Поясніть, у чому відмінність між... Укажіть принципові відмінності... Які суттєві особливості...
3. Питання практичного характеру	Наведіть приклад... Складіть перелік... Порівняйте... Користуючись таблицею (схемою, рисунком), визначте...

Важливим елементом апарату організації засвоєння є *вправи для організації самостійних робіт*. Основна мета вправ – засвоєння навчального матеріалу й формування вмінь, що розвивають мислення студентів. Вправи-завдання класифікують за призначенням та змістом.

Класифікація за призначенням дає змогу поділити вправи на дві основні групи:

1) вправи на організацію різних робіт і оволодіння способами їх виконання;

2) вправи на формування вмінь логічного наукового мислення (зіставлення, класифікація, систематизація тощо).

Залежно від специфіки змісту вправи бувають трьох видів:

1) вправи, матеріал яких потребує їх виконання способом, передбаченим у підручнику;

2) вправи, що вимагають самостійного перетворення навчального матеріалу відповідно до параметрів, указаних у підручнику (наприклад, розв'язання задач, прикладів за формулами, правилами, структурами, що наведені);

3) вправи, для виконання яких потрібно самостійно трансформувати навчальний матеріал.

Обов'язковим для добору вправ, їх введення в навчальну книжку є додержання послідовності й поступового ускладнення видів і форм їх сполучення. До елементів апарату організації засвоєння належать також *підписи до ілюстрацій*. Особливість цього елемента полягає в тому, що він є частиною однієї підсистеми – ілюстративного матеріалу. Без нього немає цього елемента. Лише через ілюстративний матеріал підмалюнковий підпис взаємодіє з іншими компонентами навчальних видань. За домінуючою функцією підписи до ілюстрацій поділяють на три групи: 1) підписи, що сприяють точному й цілісному сприйняттю ілюстрацій, розумінню, запам'ятовуванню та застосуванню інформації, яка закладена в ній; 2) підписи, що виконують роль наочно-образного та логічного засобу сполучення для розв'язання пізнавальних і прикладних завдань; 3) підписи, спрямовані на організацію виконання різних робіт у процесі навчання. Для реалізації цих функцій використовують підмалюнкові підписи у вигляді: 1) питань-завдань; 2) вправ-завдань; 3) інструктивно-методичних матеріалів (відсилання до певних частин тексту); 4) засобу організації зв'язків між ілюстраціями та текстом.

Наступним елементом апарату організації засвоєння є *виділення*, що відіграють особливу роль у навчальній книжці. Як правило, виділяють терміни-поняття, їх визначення, правила, окремі положення й характеристики, цитати, формули, імена, дати, назви, питання та відповіді в тексті, цифри, символічні позначення, елементи в схемах, таблицях, кресленнях тощо.

Суть виділення цих елементів у тексті полягає в тому, щоб підкреслити важливість їх в інформаційному ряду. Якщо ж таких виділень надто багато, то губиться сама ідея диференціації тексту навчального матеріалу, все здається важливим.

До способів виділення можна віднести: 1) *шрифтові* (курсив, напівжирний тощо); 2) *набірні* (розрядка); 3) *графічні* (підкреслення, взяття в рамку тощо); 4) *використання іншого кольору*; 5) *комбінування* вказаних способів.

Висновки. Апарат організації засвоєння навчального матеріалу не є усталеною структурою. Він постійно доповнюється та збагачується новими елементами. Істотним є й те, що зв'язки між елементами структури апарату організації засвоєння стають дедалі різнобічнішими та гнучкішими. Поглиблюються також його зв'язки з іншими компонентами структури навчальної книги, яким він надає дієвості та інструментальності.

Література

1. Бейлинсон В.Г. Арсенал образования : учеб. книга: проектирование и конструирование / В.Г. Бейлинсон. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Мнемозина, 2005. – 397 с.
2. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии / В.П. Беспалько. – М. : Педагогика, 1989. – 190 с.
3. Буга П.Г. Вузовский учебник: Создание, выпуск, распространение / П.Г. Буга. – М. : Книга, 1987. – 158 с.
4. Буга П.Г. Методические рекомендации по разработке учебников и учебных пособий / П.Г. Буга. – М. : Книга, 1985. – 138 с.
5. Буга П.Г. Создание учебных книг для вузов : справ. пособ. / П.Г. Буга. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд-во МГУ, 1993. – 224 с.
6. Вимоги МОН до посібників та підручників МОН України : наказ МОН України № 588 від 27.06.2008 р.
7. Гречихин А.А. Вузовская учебная книга: Типология, стандартизация, компьютеризация : учеб.-метод. пособ. в помощь авт. и ред. / А.А. Гречихин, Ю.Г. Дреус. – М. : Логос : Моск. гос. ун-т печати, 2000. – 255 с.
8. Зуев Д.Д. Учебная книга – источник становления личности школьника : [подгот. учеб. лит. в изд-ве “Просвещение”] / Д.Д. Зуев // Педагогика. – 1995. – № 1. – С. 3–10.
9. Лернер И.Я. Современная дидактика: теория – практике / И.Я. Лернер, А.В. Полякова, И.П. Товпицец и др. ; под ред. И.Я. Лернера, И.К. Журавлева ; Рос. акад. образования. Ин-т теорет. педагогики и междунар. исслед. в образовании. – М., 1994. – 288 с.
10. Методичні рекомендації щодо структури, змісту та обсягів підручників і навчальних посібників для вищих навчальних закладів : Додаток 1 до наказу МОН України № 588 від 27.06.2008 р.
11. Ошуева Н.А. Учебник в педагогической системе заочного технического вуза / Н.А. Ошуева. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1987. – 132 с.
12. Серета Л.П. На допомогу авторам навчальної літератури : навч. посіб. / Л.П. Серета, В.С. Павленко ; за ред. В.С. Павленка. – К. : Вища школа, 2001. – 79 с.
13. Тупальский Н.И. Основные проблемы вузовского учебника / Н.И. Тупальский. – Минск : Вышэйшая шк., 1976. – 183 с.
14. Черниш Н.І. Створення сучасного українського підручника: комунікативний і виховний аспекти / Н.І. Черниш // Генеза-експерт. – 1996. – № 2. – С. 24–27.

ЗІБОРОВ В.І.

ОБҐРУНТУВАННЯ СТРУКТУРИ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ

Спрямованість українського суспільства на поглиблення і відтворення демократичних цінностей і національних традицій вимагає виховання соціально адаптованих і правосвідомих учасників суспільного життя, які мають високий рівень правової культури, тобто додержуються та підтримують чинні правові норми, правила й закони та беруть участь у їхньому постійному вдосконаленні і розвитку. Безумовно, це стосується, насамперед, української молоді. Тому проблему формування компонентів правової культури необхідно вирішувати на всіх етапах освітнього процесу [2]. Це